

Világot építeni következményekből

Slug: vilagot-epiteni-kovetkezményekbol | Publikálva: 2026. 07. 05. | Tags: Világkép- és világépítés, Rendszertervezés, Irodalom és következmény, Döntési stabilitás

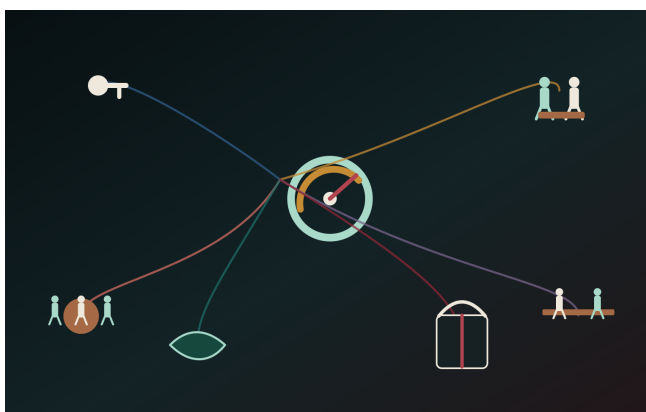
Tegyük fel, hogy egy városban minden felnőtt nyilvános megbízhatósági pontszámot kap. A rendszer a határidőre visszafizetett kölcsönt, a közlekedési szabálysértést, a munkahelyi értékelést és a közösségi bejelentéseket egyetlen számmá sűríti. A történet nyitójelenetében valaki re...

Mitől lesz egy fikciós rendszer több, mint gondosan megvilágított díszlet?

Tegyük fel, hogy egy városban minden felnőtt nyilvános megbízhatósági pontszámot kap. A rendszer a határidőre visszafizetett kölcsönt, a közlekedési szabálysértést, a munkahelyi értékelést és a közösségi bejelentéseket egyetlen számmá sűríti. A történet nyitójelenetében valaki reggel arra ébred, hogy a pontszáma egyik napról a másikra huszonhét egységgel csökkent.

Ez még csak egy jó ötlet kezdete.

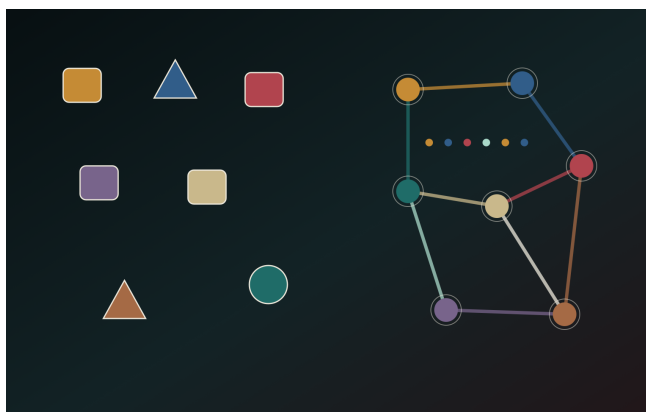
A világépítés ott indul el, amikor a szám nem maradhat a képernyőn. Hat a lakbérre, a biztosításra, a párválasztásra, a baráti kölcsönre, a munkáltató kockázateértékelésére és arra is, hogyan beszélnek egymással az emberek egy vacsoraasztalnál. Megjelennek a pontszámjavító tanácsadók, a hamis referenciák, a reputációs zsarolás, a magas pontszámúak számára fenntartott negyedek és azok a családok, amelyek egy rossz minősítés miatt saját tagjukat kezdik elrejtetni.

Világot építeni következményekből - narratív montázs és következményháló

A fikciós világ ebben a pillanatban válik többé egy dekoratív felületnél. Azért, mert egy szabály következményeket termelt; a részletek mennyisége önmagában kevés.

A különbség fontos. Egy térkép lehet gyönyörű, a dinasztia névsora lehet háromszáz éves, a mágiarendszer pedig olyan gondosan kategorizált, hogy külön adóbevallás kellene hozzá. Ettől a világ még maradhat kartonból. Ha a részletek nem hatnak egymásra, akkor nem rendszer jött létre, csak leltár.

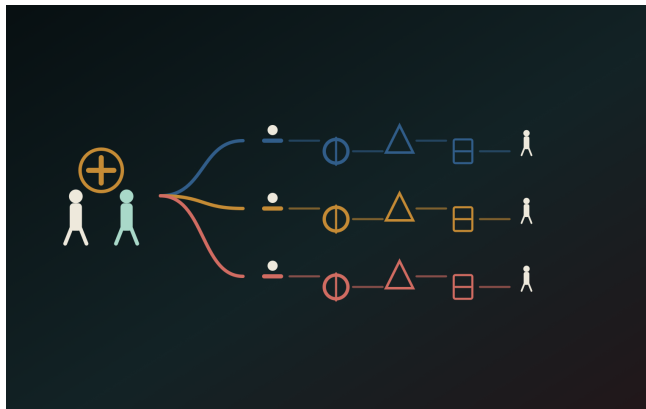

Világot építeni következményekből - összehasonlító rendszerábra és tárgyi illusztráció

A részlet nem ugyanaz, mint a kapcsolat

Sok világepítési probléma abból származik, hogy a szerző az elemek számával próbálja pótolni a köztük lévő viszonyokat. Új ország, új vallás, új fegyver, új ünnep, új uralkodóház. A jegyzetfüzet hízik, a világ viszont nem feltétlenül lesz nehezebb.

Képzeljünk el egy birodalmat, ahol a gyógyítás gyors, olcsó és megbízható. Ha ez valóban így van, akkor nemcsak a csatajelenetek változnak meg. Más lesz a baleseti kockázat társadalmi megítélése, a veszélyes munka ára, a büntetőjog, a biztosítás, a sport, a családi gyász és talán még a hősiesség fogalma is. Ha a sérülés többnyire visszafordítható, a bátorság egy része olcsóbbá válik. Ha a gyógyítás mindenki számára elérhető, bizonyos hatalmi különbségek csökkennek; ha csak egy rend vagy kaszt birtokolja, ugyanaz a képesség új függőséget hoz létre.

Világot építeni következményekből - oksági dominó és többágú forgatókönyv

Ugyanez igaz a mágiára, a mesterséges intelligenciára, az örök életre vagy a telepátiaira. A különleges elem önmagában látvány. A világot az dönti el, milyen intézmény, szokás, tilalom, piaci helyzet és személyes alkalmazkodás nő köré.

Meadows rendszergondolkodása azért használható háttér ehhez, mert a dolgok felsorolásán túl a visszacsatolásokra, késleltetésekre és beavatkozási pontokra irányítja a figyelmet [1]. Ez nem regényírói recept, és nem teszi az irodalmat mérnöki feladattá. Arra viszont jó, hogy a szerző észrevegye: egy szabály ritkán ott fejt ki a legérdekesebb hatását, ahol bevezették.

A nyilvános pontszám például fegyelmezheti a csalást. Közben jutalmazhatja a konfliktuskerülést, büntetheti a segítségkérést, és olyan embereket tehet láthatatlanná, akiknek az élete nehezebben illeszkedik a mérhető normához. A rendszer ettől nem automatikusan gonosz. Éppen ez teszi

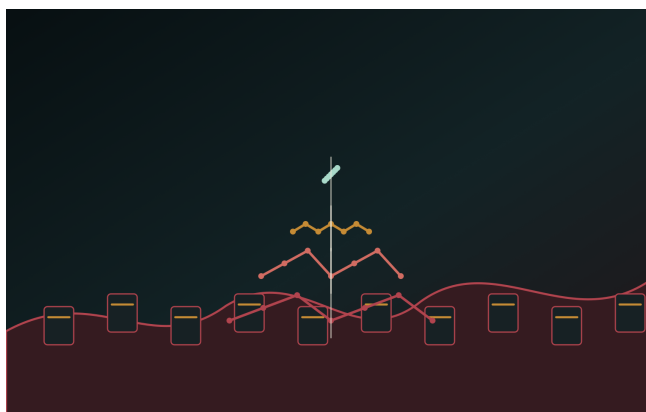
használható történeti anyaggá: lehet olyan helyi előnye, amely miatt értelmes emberek támogatják, miközben a hosszabb távú következményei egyre kevésbé tarthatók.

A rossz rendszerhez nem mindig kell rossz ember

A sekély világokban a társadalmi baj gyakran egyetlen gonosz szereplő akaratából következik. Ha ő eltűnik, a rendszer megjavul. Ez működhet mesében, allegóriában vagy olyan történetben, amely szándékosan egyetlen erkölcsi konfliktusra szűkít. Egy összetettebb világban azonban a tartós rendet ritkán magyarázza meg egyetlen ember jelleme.

Schelling mikroindítékokról és makroviselkedésről szóló modelljei azt mutatták meg, hogyan hozhatnak létre enyhe egyéni preferenciák olyan társadalmi mintázatot, amelyet külön-külön senki sem választott volna [2]. Fikcióban ez különösen termékeny. Nem kell minden elnyomó vagy önpusztító rendszer mögé tökéletesen tájékozott tervezőt írni. Elég lehet néhány helyben védhető döntés, amely együtt torz eredményt ad.

Egy birodalmi hivatal jutalmazza a gyors jelentést. Bünteti a téves riasztást. Előlépteti a lojális tisztviselőt, és a rossz hír mellé megoldási tervet kér. Ezek külön-külön nem feltétlenül abszurd szabályok. Együtt mégis olyan információs környezetet teremthetnek, amelyben a helyi vezetők késleltetik a válságjelzést, a központ pedig éppen a legveszélyesebb pillanatban látja a legszebb táblázatokat.

Világot építeni következményekből - intézményi metszet és torzuló adatvizualizáció

A konfliktus így nem csupán morális. Szerkezeti is. A tisztviselő lehet tisztességes, mégis torzíthat. A vezető lehet jóhiszemű, mégis olyan mérőszámot jutalmazhat, amely elrejtje előle a valóságot. A lázadó pedig lehet jogosan dühös, miközben az általa javasolt gyors megoldás még súlyosabb információs vakságot termel.

Ez a különbség a karaktereknek is több mozgásteret ad. Nem kell mindenkinek egy ideológia szócsövévé válnia. A szereplők olyan döntéseket hozhatnak, amelyek a saját helyzetükből érthetők, miközben együtt olyan világot tartanak fenn, amelyet egyikük sem lát át teljesen.

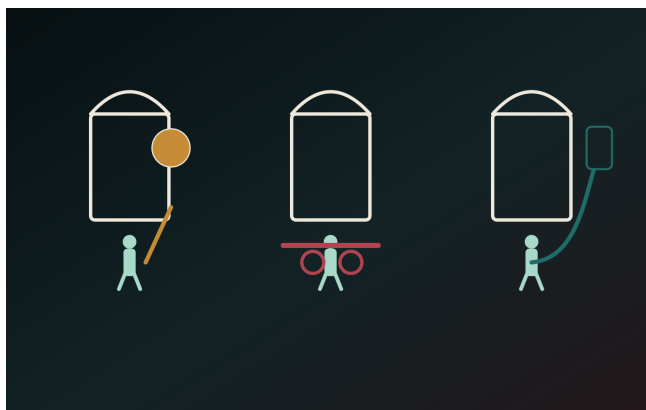
Az intézmény a szabály és a gyakorlat közötti résben él

Egy alkotmány, céhes kódex vagy mágikus tilalom önmagában keveset mond arról, hogyan működik a világ. Számít, ki ellenőrzi, milyen bizonyítékot fogadnak el, milyen gyorsan jár a szankció, és ki engedheti meg magának a fellebbezést.

North intézményelmélete a formális szabályok és az informális korlátok együttesére hívta fel a figyelmet [3]. A fikcióban ez azt jelenti, hogy a leírt törvény és az átélt rend nem feltétlenül azonos. A korrupció, a kegy, a szegény, a rokonság, a szakmai becsület vagy a pusztán adminisztratív fáradtság ugyanúgy alakíthatja a szabály hatását, mint maga a jogszöveg.

Egy városban tilos lehet a tiltott mágia használata. Ettől még nem tudjuk, kit ellenőriznek. Lehet, hogy a gazdagok engedélyt vásárolnak, a szegényeket pedig a tünetek alapján büntetik. Lehet, hogy a hatóság csak akkor lép, ha valaki botrányt okoz. Lehet, hogy mindenki megszegi a szabályt, de a közösség pontosan tudja, kinél válik a hallgatóságos engedmény hirtelen bűncselekménnyé.

Itt keletkezik a történet egyik legjobb feszültsége: a szereplő a szabállyal együtt annak emberi alkalmazásával is találkozik.

Világot építeni következményekből - szituatív triptichon és intézményi folyamat

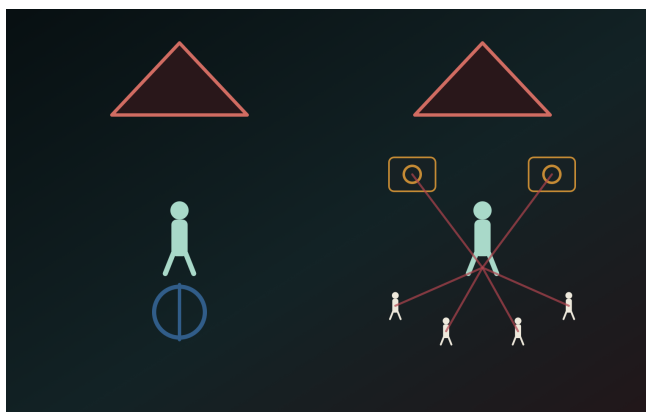
Ostrom munkái azért adnak hasznos ellenpontot az univerzális recepthoz, mert azt mutatják, hogy közös erőforrásokat különböző közösségek eltérő, helyileg kialakított intézményekkel is tartósan kezelhetnek [4]. Ebből a világépítő számára nem az következik, hogy minden közösségi öngazgatás működik. Az következik, hogy ugyanarra a problémára több stabilnak tűnő rend is létrejöhet, eltérő költségekkel és sérülékenységekkel.

A hiteles világ ezért nem attól hiteles, hogy mindenütt ugyanaz a logika érvényesül. Attól, hogy az eltéréseknek oka, ára és következménye van.

A karakter nem lebeg a társadalom fölött

A karakterlap könnyen becsapja a szerzőt. Bátor. Hűséges. Cinikus. Könyörületes. Ez még nem döntési modell, csak néhány jelző.

A bátorság mást jelent egy olyan társadalomban, ahol a család felel a tagjai adósságáért, és mást ott, ahol a személyes bukás nem terheli a rokonságot. A hűség másképp működik egy önként választott közösségben, mint egy olyan rendben, amelyből kilépni jogilag vagy gazdaságilag szinte lehetetlen. A cinizmus lehet intellektuális póz, túlélési technika vagy a korábbi árulásokból levont, részben ésszerű következtetés.

Világot építeni következményekből - párhuzamos jelenet és döntési teherábra

Geertz sűrű leírása arra emlékeztet, hogy ugyanaz a mozdulat eltérő kulturális hálóban más jelentést kaphat [5]. Egy meghajlás lehet udvariasság, alávetés, ironikus sértés, vallási kötelezettség vagy joghatással bíró aktus. A szerzőnek nem kell minden mozdulat mellé antropológiai lábjegyzetet írnia. Elég, ha a reakciókból következetesen érzékelhető, hogy a szereplők számára mi történt.

A jó karakterellentmondás sem véletlenszerű. Valaki lehet bátor nyilvánosan és gyáva az intimitásban, nagylelkű idegenekkel és kegyetlen a családjával. Ez nem attól lesz mély, hogy ellentétes tulajdonságokat kapott. Attól lesz értelmezhető, ha látjuk, melyik helyzet milyen veszteségtől, szegységtől, kötelességtől vagy jutalomtól terhelt.

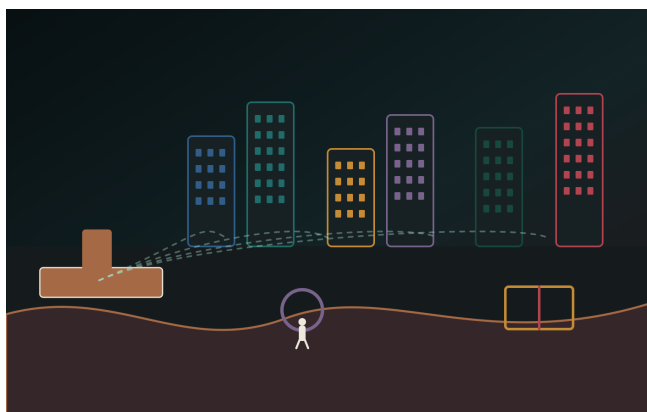
A világ és a karakter kölcsönösen alakítja egymást. Az intézmény meghatározza a lehetséges lépéseket; a szereplők gyakorlata pedig idővel megváltoztatja az intézményt. Ha ez a kapcsolat hiányzik, a karakter csak mai ember korhű ruhában. Ha túl merev, a szereplő pusztán társadalmi termék lesz. A történet a kettő közötti mozgástól él.

A történelem mint felhalmozott következmény

A fikciós történelem gyakran évszámok és háborúk sora. Ezek segíthetnek tájékozódni, de önmagukban nem mutatják meg, hogy a múlt miként maradt jelen.

Egy száz évvel korábbi járvány nem azért fontos, mert szerepel az idővonalon. Azért, ha megváltoztatta a város alaprajzát, a temetési szokásokat, az orvosok társadalmi helyét, a bevándorlók megítélését vagy azt, hogy az emberek mennyire bíznak a központi hatalomban. Egy elvesztett háború megmaradhat a nyelvben, a katonai költségvetésben, a gyerekeknek tanított történetekben és abban, hogy melyik családnév nyit ajtót.

A múlt következményei nem mindig egységesek. Ugyanaz az esemény lehet felszabadulás az egyik csoportnak, szétesés a másiknak és egyszerűen távoli tananyag a harmadiknak. Ettől a világ nem válik automatikusan relativistává. A tények, emlékek, érdekek és intézményi narratívák különbsége történeti feszültséget hoz létre.

Világot építeni következményekből - városi régészeti metszet és emlékezeti rétegek

A szerzőnek itt is szüksége van mértékre. Nem kell minden pohár formáját egy háromszáz éves kereskedelmi konfliktusból levezetni. A túlmagyarázott világ ugyanúgy mesterséges, mint a következmények nélküli. A kérdés az, hogy a történet szempontjából fontos elemek mögött érzékelhető-e valamilyen felhalmozódás, vagy minden pontosan akkor születik meg, amikor a cselekménynek szüksége van rá.

A következetesség nem jelent mechanikus determinizmust

A következményekből épített világ félreérthető úgy, mintha minden szabályból egyetlen kötelező jövő következne. Nem ez a cél.

Ugyanaz a technológia több társadalomban eltérő intézményeket hozhat létre. Ugyanaz a vízhiány vezethet központi elosztáshoz, helyi közösségi szabályokhoz, erőszakos kisajátításhoz vagy technológiai alkalmazkodáshoz. A kiinduló feltétel szűkíti a lehetőségeket, de nem írja meg helyettünk a történelmet.

A fikcióban éppen az a termékeny, hogy az emberek félreértenek, tanulnak, ellenállnak, utánpótló módon alkalmazkodnak, majd olyan megoldást intézményesítenek, amelyet később már senki sem tud egyszerűen visszavonni. A következetesség nem azt jelenti, hogy minden szereplő optimálisan számol. Azt jelenti, hogy a tévedésüknek is van érthető forrása és ára.

Goodman világalkotásról szóló filozófiája a leírási rendszerek sokféleségét vizsgálja [6]. Ebből nem következik, hogy minden kitalált világ egyformán meggyőző. Egy fikció a saját vállalásaihoz mérhető: képes-e új helyzetben is értelmes következményeket létrehozni, vagy a szabályai addig érvényesek, amíg a főhős útjában nem állnak.

Sugden a közgazdasági modelleket "hihető világokként" elemezte: olyan elképzelt rendszerekként, amelyekből akkor tanulhatunk, ha felépítésük és valóságra vitelük indokolható; kicsinyített másolatnak tekinteni őket félrevezető [7]. A regény természetesen nem közgazdasági modell. A párhuzam ott használható, hogy a fikció is kiválaszt, sűrít és elhagy. Annyi kapcsolatot kell megtartania, hogy a történet következményei túléljék a szerző pillanatnyi kényelmét; a teljes valóság szimulációja fölösleges és lehetetlen.

A világ ott válik érdekessé, ahol a modell eltörik

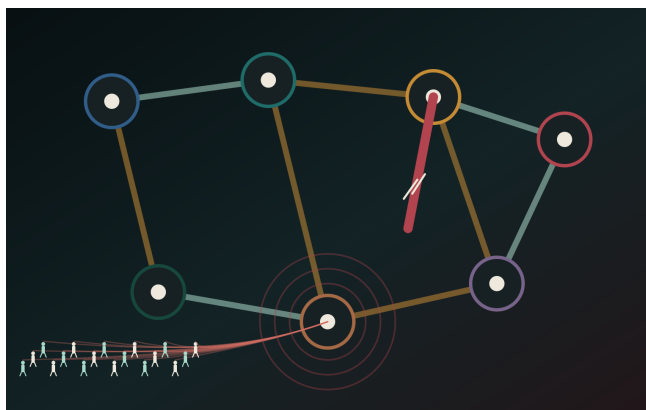
A szabályos világ önmagában könnyen steril. A történethez szükség van kivételre, hibára, félreértésre, új körülményre vagy olyan szereplőre, aki nem úgy reagál, ahogy a rendszer várja.

Ez azonban nem ugyanaz, mint a szabály önkényes felfüggesztése. Ha a mágia ára az emlékezetvesztés, a főhős nem azért lehet kivétel, mert ő a főhős. Lehet különleges biológiai adottsága, tiltott technikája, hamis emlékezeti támasza vagy olyan társadalmi hálóját, amely másokra osztja át az

árat. Bármelyik működhet, ha új következményeket nyit, és nem egyszerűen eltünteti a korábbiakat.

A modellhatár megmutatása a világépítés egyik legerősebb eszköze. Egy intézmény működhet békeidőben, majd összeomolhat tömeges menekülés alatt. Egy közösségi szabály lehet igazságos kis léptékben, de átvihetetlen egy birodalomra. Egy reputációs rendszer csökkentheti a csalást mindaddig, amíg a pontszám manipulálása olcsóbbá nem válik, mint a megbízható viselkedés.

A törésből nemcsak akció következik. Láthatóvá válik, milyen feltételek tartották fenn a korábbi rendet. A válság ezért diagnosztikai helyzet; hangereje csak a legszembetűnőbb tulajdonsága.

Világot építeni következményekből - dinamikus térkép és terhelési vizualizáció

A műhelyben nem minden ajtót kell kinyitni

A következményalapú világépítés könnyen végtelen munkává válik. Ha minden technológiai, gazdasági, vallási és pszichológiai hatást végig akarunk vezetni, a regény előtt elkészülhet egy rosszul finanszírozott társadalomtudományi intézet.

Szükség van szelekcióra.

A történet szempontjából azok a kapcsolatok fontosak, amelyek megváltoztatják a szereplők lehetőségeit, a konfliktus árát vagy az olvasó értelmezését. A háttér többi része maradhat vázlatos. Nem kell tudni minden gabona árát, ha a kereskedelem nem válik döntési tényezővé. Viszont ha a főváros élelme egyetlen szoroson érkezik, a geopolitika nem maradhat pusztán térképdísz.

Használható ellenőrzés lehet, ha a szerző néhány kérdést újra és újra feltesz:

- Mi változik meg ettől az elem miatt az emberek mindennapi döntéseiben?
- Ki nyer, ki fizet, és ki marad láthatatlan?
- Milyen információ jut el késve vagy torzítva?
- Hol tér el a hivatalos szabály a tényleges gyakorlattól?
- Milyen körülmény között fordul át a megoldás problémává?
- Melyik szereplő látja ugyanazt a rendszert egészen más pozícióból?

Ez nem titkos recept, és nem garantál jó irodalmat. A nyelv, a ritmus, a jelenet, a karakterhang és a forma továbbra is saját mesterséget kíván. A kérdések csak azt segítik, hogy a világ ne mondjon ellent önmagának ott, ahol a történet éppen komolyan veszi.

A jó világ visszanéz az olvasóra

A fikció nem attól értékes, hogy pontos társadalmi előrejelzést ad. Többnyire nem ad. A szereplők, a technológiák és az intézmények mesterségesen kiválasztott környezetben mozognak, a valóság pedig rendszerint több változót és több történeti véletlent tartalmaz.

A jó világ mégis képes valamire, amire a puszta díszlet nem. Láthatóvá teszi a kapcsolatot egy döntés és annak távoli következménye között. Megmutatja, hogy egy jó szándék miként válhat mérőszámmá, a mérőszám intézménnyé, az intézmény pedig olyan környezetté, amelyben már másféle emberek és másféle erkölcsi dilemmák jelennek meg.

A nyilvános megbízhatósági pontszámmal induló történet végén talán nem az lesz a fő kérdés, hogy a rendszer jó vagy rossz. Lehet, hogy az derül ki: bizonyos csalásokat valóban visszaszorított, közben azonban a társadalom a megbízhatóságot összekeverte az engedelmességgel. Lehet, hogy a lázadók felszabadítják az adatokat, majd rájönnek, hogy a régi pontszám nélkül a bankok és munkáltatók még átláthatatlanabb magánmodelleket kezdenek használni. A régi rend megszüntetése ekkor újabb következményeket nyit; lezárásnak aligha nevezhető.

A világépítés így valóban laboratórium lehet, de csak korlátozott értelemben. Nem bizonyítja, hogy a valóságban is ugyanaz történne. Arra alkalmas, hogy egy feltételt következetesebben végiggondoljunk, ütköztessünk más feltételekkel, majd megnézzük, hol kezd el recsegni a felépített rend.

A világ akkor több díszletnél, amikor a szereplők nem egyszerűen végigsétálnak rajta. Döntéseikkel fenntartják, megkerülik, félreértik és átalakítják. A háttér pedig nem marad néma: visszahat rájuk.

Ettől a fikció nem lesz tudományos modell. Viszont elérheti, hogy egy lehetséges világ után a sajátunkban is észrevegyünk néhány olyan kapcsolatot, amely addig túl közel volt ahhoz, hogy lássuk.

Hivatkozások

[1] Meadows, Donella H. (2008): Thinking in Systems: A Primer. Chelsea Green Publishing.

[2] Schelling, Thomas C. (1978): Micromotives and Macrobehavior. W. W. Norton.

[3] North, Douglass C. (1990): Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.

[4] Ostrom, Elinor (1990): Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge University Press.

[5] Geertz, Clifford (1973): The Interpretation of Cultures. Basic Books.

[6] Goodman, Nelson (1978): Ways of Worldmaking. Hackett Publishing.

[7] Sugden, Robert (2000): "Credible Worlds: The Status of Theoretical Models in Economics." Journal of Economic Methodology, 7(1), 1-31. DOI: 10.1080/135017800362220.